

Ochrana verejného záujmu a legitímne očakávania/precedensy – ako základné pravidlá správneho konania (teória a prax)

Protection of Public Interest and Legitimate Expectations/Precedents – as Basic Rules of Administrative Proceedings (Theory and Practice)

doc. JUDr. PhDr. Peter Potásch, PhD.

Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva, Ústav verejného práva

Anotácia

Článok sa zaoberá prierezom práva ozbrojených konfliktov a environmentálneho práva. Text sa delí na dve časti. Prvá podáva príklady environmentálnych katastrof, ktoré boli spôsobené počas ozbrojených konfliktov alebo ako nežiaduci účinok útokov. Druhá časť podáva kritickú analýzu existujúcej normatívnej úpravy.

Annotation

The article deals with the cross-section of the law of armed conflicts and environmental law. The text is divided into two parts. The first gives examples of environmental disasters that have been caused during armed conflicts or as an unwanted effect of attacks. The second part gives a critical analysis of the existing normative regulation.

Kľúčové slová

medzinárodné právo, právo ozbrojených konfliktov, environmentálne právo

Key words

international law, law of armed conflicts, environmental law

Zoznam použitých skratiek

ENMOD – Dohovor o zákaze vojenského alebo akéhokoľvek iného nepriateľského použitia prostriedkov meniacich životné prostredie

Protokol I Ženevského dohovoru – Prvý dodatočný protokol č.1 k Ženevskému dohovoru z roku 1949 týkajúci sa ochrany obetí medzinárodných ozbrojených konfliktov

Protokol III Ženevského dohovoru – Tretí dodatočný protokol č. 3 k Ženevskému dohovoru z roku 1949 týkajúci sa prijatia dodatkového rozoznávacieho znaku

Úvod

Ochrana prírody viac a viac naberá na dôležitosť, čo sa odzrkadľuje aj na tvorbe práva. Environmentálne právo nie je však jedinou oblasťou, ktorá má vplyv na ochranu prírody. Ozbrojené konflikty majú nežiaduce účinky nielen na ľudské životy, ale aj na životné prostredie. V takýchto prípadoch môže dôjsť na prvý pohľad ku krátkodobým vedľajším účinkom, ktoré však môžu v konečnom dôsledku natoľko narušiť rovnováhu prírodných ekosystémov, že spôsobia trvalé a nenávratné škody. Útoky na rafinérie, chemické alebo farmaceutické továrne môžu mať následok, ktorý pocítia aj ďalšie generácie. Právo ozbrojených konfliktov má za úlohu regulovať aj túto oblasť, a to aj napriek tomu, že sa vo väčšine prípadov v prameňoch objavovala len ochrana ľudských životov.

1. Príklady environmentálnych katastrof spôsobených konfliktmi

Jedným z prvých devastujúcich spôsobov boja je tzv. taktika spálenej zeme, ktorú využívali bojovníci už v staroveku. Jej zmyslom je počas ústupových bojov zničiť všetko, čo môže ešte nepriateľ na danom území získať. Deštrukcia sa týka potravín, armádneho materiálu, ale aj všetkých využiteľných zdrojov a ako nasvedčuje aj samotný názov aj pálenia plodín a prírody. Daný spôsob boja bol vyžívaný v dejinách mnohokrát. Samotná taktika však aj nástupom moderných technológií nevymizla, keďže aj v 2. svetovej vojne ju nemecké vojsko vo Fínsku použilo proti prichádzajúcim Sovietskym vojakom. V aktuálnych obdobiach sa však našťastie stráca a o podobných spôsoboch počuť len zriedka. Posledné známe využitie tohto spôsobu bolo v roku 1991 počas druhej vojny v Perzskom zálive v Kuvajte, a to Irackými vojskami.

Použitie ohňa na nepriateľa bolo však mnohokrát používané aj v iných taktických operáciách. Dejiny tak preukazujú mnohé takéto prípady, akým je využitie ohňa francúzskymi vojskami počas operácií zameraných na zbavenie nepriateľov zásobovacích základov. Takýto najznámejší incident sa stal v roku 1688, keď francúzsky kráľ poslal Marshalla Montclasa s 50-tisíc mužmi do nemeckého Falcka (nem. Pfalz) aby spustošil mesto, ako sa aj stalo.[\[1\]](#)

Neskôr v rozhodujúcej bitke Severnej vojny medzi Ruskom, Dánskom, Poľskom a Saskom na jednej strane a Švédskom na strane druhej, v tzv. bitke pri Poltave, bol oheň taktiež využívaný ruským vojskom proti prichádzajúcemu švédskemu vojsku.[\[2\]](#) V tomto smere je však zaujímavý právny pohľad na vec, keďže takýto spôsob boja by pravdepodobne nebol považovaný za nezákonný. Na základe článku 54

protokolu 1 Ženevského dohovoru pri obrane svojho územia proti invázií môže táto strana v rámci svojho územia využiť výnimku zo zákazov. Samozrejme táto výnimka musí byť v súlade s princípom vojenskej nevyhnutnosti. Avšak dejiny poznajú aj iné prípady, keď mohlo byť plienenie ohňom v súlade s právom, a to napríklad spustošenie ohňom počas občianskej vojny v Amerike, kde útok smeroval voči údoliu Shenandoah, spolu s jeho s dobytkom, zvieratami ako aj stodolami a poliami.^[3]

Dejiny poukazujú na to, že dlhé obdobia nebola škoda spôsobená na prírode považovaná za natoľko dôležitú pre ľudstvo, aby sa ňou právo zaoberalo. Útok atómovou bombou na Hirošimu a jej devastujúce účinky preukazujú, že ani v polovici 20.storočia tomu nebolo inak. Na medzinárodnej úrovni však už existuje normatívna úprava, pričom k tvorbe tejto právnej úpravy viedli mnohé skutočnosti. Neodmysliteľne k nim pritom patrila vojna v Iraku a Kuvajte, kde sa spaľovali ropné vrty, ktoré spôsobovali obrovské množstvá denných emisií. Samotné UNESCO vyhlásilo, že škody boli natoľko obrovské, že situáciu možno nazvať za najväčšiu environmentálnu katastrofu po černobyľskej havárii. Dopady irackých útokov boli zrejme v Iráne, Afganistane, Pakistane, Indii, pričom zároveň spôsobili, že na Himalájach padal čierny sneh. Kladne možno v konečnom dôsledku hodnotiť jedine skutočnosť, že medzinárodné spoločenstvo vníma potrebu normatívnej úpravy tejto problematiky. Nielenže bola zriadená Komisia na riešenie nárokov vyplývajúcich z konfliktu, ale otázka ochrany životného prostredia v ozbrojených konfliktoch bola zároveň zaradená do programu OSN.

Legislatívne snahy sú však naďalej prítomné, čo odzrkadľuje aj smerovanie politiky k väčšej šetrnosti k životnému prostrediu. Z daného dôvodu je preto potrebné poukázať na právo ozbrojených konfliktov aj s ohľadom na ochranu životného prostredia a analyzovať ho v odborných kruhoch. Naďalej však zostáva otázne, či je súčasná platná úprava dostačujúca vzhľadom na stav životného prostredia a či možno vyvodiť zodpovednosť v prípade jej porušenia.

2. Platné uplatniteľné právo

V prvom rade je potrebné spomenúť, že danú problematiku upravujú nielen zmluvy a dohovory, ale aj právne princípy. Už princíp útoku na armádny objekt, teda že armádne operácie musia byť nasmerované na nepriateľské ozbrojené sily a napríklad nemôžu ohroziť pitnú vodu obyvateľstva, bráni rôznym útokom, ktoré by zároveň negatívne pôsobili na životné prostredie. Taktiež základný princíp v oblasti ozbrojených konfliktov, a to princíp vojenskej nevyhnutnosti, obmedzuje útok na územia, ktoré sú nevyhnutné na získanie prevahy, a tak môže byť príroda chránená pred prípadnou vojenskou túžbou po pomste alebo pred iným nepotrebným deštrukčným cieľom. Na ochranu prirodzeného prostredia má však vplyv aj princíp proporcionality.

Prvýkrát sa pritom v písanej podobe objavuje právo životného prostredia v spojitosti s ozbrojenými konfliktmi v nezáväznom dokumente prijatom Valným zhromaždením OSN v roku 1982 (č. 37/7) s názvom Svetová charta prírody.^[4] Za zmienku stojí v rámci tejto problematiky aj článok 5, ktorý stanovuje ochranu prírody proti bojom a iným útočným aktivitám, ako aj článok 20, ktorý stanovuje, že je potrebné sa vyhnúť armádnym činnostiam, ktoré poškodzujú životné prostredie. Keďže štáty OSN podporili existenciu takýchto ustanovení, aj keď nie záväzných, bolo možné očakávať, že dôjde k implementácii podobných práv aspoň do interných inštrukcií, či armádných manuálov zmluvných

štátov. Opak bol však pravdou a štáty tento dokument z dôvodu jeho „soft law“ povahy mnohokrát nerešpektovali.^[5]

Najdôležitejšie sú však záväzné dokumenty, pričom možno hovoriť o troch medzinárodne záväzných legislatívnych aktoch, ktoré priamo upravujú problematiku týkajúcu sa účinkov ozbrojených konfliktov, a to Dohovor o zákaze vojenského alebo akéhokoľvek iného nepriateľského použitia prostriedkov meniacich životné prostredie (ďalej len „ENMOD“)^[6] a ďalej Protokol I Ženevského dohovoru,^[7] ako aj Protokol o zákaze alebo obmedzení používania zápalných zbraní, t. j. Protokol III Ženevského dohovoru.^[8] Protokol III má iba jeden odsek v článku 2, ktorý sa venuje tejto problematike. Tento odsek stanovuje zákaz zápalných útokov na lesy alebo iné druhy rastlinných porastov, pokiaľ sa nepoužívajú na krytie alebo samy o sebe nie sú vojenskými cieľmi. Keďže tento protokol sa viac problematike ochrany životného prostredia nevenuje, nie je potrebné ho podrobne analyzovať.

2.1. Dohovor ENMOD

Dohovor ENMOD je jednoznačne popredným dokumentom, ktorý sa venuje tejto problematike. Stanovuje *expressis verbis*, že v prípade podozrenia z porušenia práv vyplývajúcich z dohovoru je právo hlásiť takéto porušenie Bezpečnostnej rade OSN. Problémom je však skutočnosť, že v dohovore nie je žiadne ustanovenie, ktoré by poukazovalo na právny nárok, aby k takémuto rokovaniu skutočne aj došlo, ako ani povinnosť, aby rada uvalila sankciu v prípade konštatovania, že došlo k porušeniu ustanovení dohovoru. Najdôležitejší sa zdá byť článok 1 ods. 1: *„Každá zmluvná strana tohto dohovoru sa zaväzuje, že nebude vykonávať vojenské alebo iné nepriateľské používanie techník modifikácie životného prostredia, ktoré majú rozsiahle, dlhotrvajúce alebo závažné následky, ako sú prostriedky zničenia, poškodenia alebo zranenia akéhokoľvek iného zmluvného štátu.“* V tomto odseku sú stanovené základné podmienky nezasahovania do životného prostredia, pričom prostredie sa považuje za zbraň, ktorá výsledne spôsobí straty nepriateľovi. Dôležité sú však konkrétne pojmy v článku a ich výklad, ktorý podala konferencia Výboru OSN pre odzbrojenie. Výbor považoval konkrétne za potrebné ozrejmiť pojmy rozsiahle, dlhotrvajúce alebo závažné následky, pričom ide o demonštratívny výpočet, t. j. stačí, aby jedna z daných podmienok bola splnená a konanie možno považovať za porušenie práva. Výbor definuje pojem *rozsiahle* ako oblasť na úrovni niekoľkých stoviek štvorcových kilometrov; *dlhotrvajúce* ako trvajúce niekoľko mesiacov alebo približne jednu sezónu; *závažné* ako zahŕňajúce vážne, alebo závažné narušenie, alebo poškodenie ľudského života, prírodných a hospodárskych zdrojov, alebo iného majetku.^[9] Daná interpretácia však bola mnohokrát kritizovaná, najmä výklad pojmu *rozsiahle*. Bolo by však pravdepodobne vhodnejšie interpretovať pojem od prípadu k prípadu bez potreby natoľko striktnej interpretácie, keďže pojem rozmeru *rozsiahlej* škody meranej v kilometroch je jednoznačne odlišný v malých krajinách, akou je napríklad Luxembursko, ako vo veľkých krajinách, akou je Rusko.

Výbor však naďalej aj napriek kritike podával pomocné výklady, pričom v ďalšom výklade výbor podal aj príklady fenoménov, ktoré môžu byť spôsobené prostriedkami meniacimi životné prostredie. Patria medzi ne napríklad zemetrasenia, tsunami, zmeny počasia, zmeny morských prúdov alebo poškodenie ozónovej vrstvy existujúcej nad konkrétnym štátnym územím. Právny teoretik McCoubrey dokonca polemizoval o vojenských účinkoch, ktoré by mohli byť spôsobené bombardovaním sopiek.^[10]

Ochrana dohovorom ENMOD je však dostatočne široká, keďže sa vzťahuje na všetky zmluvné strany dohovoru a nielen na strany konfliktu. Je však nejasné, či základné ustanovenia dokumentu, akým je napríklad spomenutý článok 1, možno považovať za medzinárodnú obyčaj. Aplikovanie dohovoru je však realitou, čomu nasvedčuje aj jeho posudzovanie na medzinárodnej konferencii s ohľadom na udalosti druhej vojny v Perzskom zálive v roku 1990-91. [\[11\]](#)

V súvislosti s dohovorom je ešte potrebné pripomenúť jeho absolútnu povahu, a to v tom zmysle, že dohovor sa uplatní aj v prípadoch, keď nebolo možné vopred predpokladať negatívne dopady konania. Zároveň sa dohovor uplatňuje na všetky nepriateľské použitia prostriedkov meniace životné prostredie. [\[12\]](#)

2.2. Protokol I Ženevského dohovoru

Protokol I je taktiež dôležitým dokumentom, ktorý sa zaoberá a reguluje problematiku ozbrojených konfliktov a ich dopadov na životné prostredie. Protokol na rozdiel od dohovoru ENMOD poníma životné prostredie nie ako prostriedok, ale skôr ako obeť, pričom sa jeho ustanovenia usilujú chrániť prírodu bez ohľadu na to, či útok skutočne spôsobuje škody nepriateľovi. Dôraz je tak v tomto prípade na škodu, ktorá bola spôsobená na životnom prostredí. Je pritom potrebné uviesť aj iné rozdiely v obsahoch tohto protokolu a dohovoru ENMOD. Protokol I sa v prvom rade zameriava na deklarované vojny, ozbrojené konflikty a nepriateľské okupácie, pričom dohovor sa aplikuje extenzívnejšie, teda na všetky nepriateľské situácie.

Najvýznamnejším článkom Protokolu I je v tomto ohľade článok 35, podľa ktorého majú strany konfliktu obmedzenie výberu metód a prostriedkov, ktoré by spôsobili rozsiahle, dlhodobé a vážne poškodenie prostredia. Aj keď hlavné prvky hypotézy sú tu podobné ako v článku 1 dohovoru ENMOD, je potrebné ich interpretovať odlišne. Dané prvky sú v prípade protokolu stanovené taxatívne, t. j. všetky podmienky musia byť splnené, aby mohlo byť konanie považované za protiprávne. Treba si uvedomiť, že výklad pojmov záväzných dokumentov je dôležitý, keďže stanovujú podmienky aplikácie ustanovení na konkrétne prípady. Spomenutý nejednotný výklad rovnakých pojmov v tom istom právnom odvetví tak môže spôsobovať mnohé nejednoznačnosti a hlavne ťažkosti pri ich aplikácii súdnymi orgánmi. Vzhľadom na prvky spomenutého ustanovenia nemôže byť však prah aplikácie tohto ustanovenia natoľko nízky, aby zabránil vojenskej činnosti, ani taký vysoký, aby nebránil najvýznamnejším prípadom environmentálnych škôd.

Významným je ďalej aj článok 55 protokolu, v ktorom je výslovne stanovená ochrana životného prostredia. Aj tento článok používa pojmy analyzované v rámci článku 35, avšak v kontexte ohrozenia zdravia obyvateľstva. Zároveň taktiež zakazuje útoky proti životnému prostrediu na základe represálií. Daný článok sa síce nezaobera individuálnymi útokmi, no ak kumulatívny výsledok takéhoto útoku môže mať dopad aj na životné prostredia, tak porušuje normu tohto článku.

Uvedené dva články sa však môžu uplatňovať až sekundárne z pohľadu osoby plánujúcej útok, ktorá apriori musí splniť požiadavku útoku na armádny objekt, ako aj dodržať princíp proporcionality. Až následne sa berie ohľad na environmentálnu ochranu vyplývajúcu zo spomenutých článkov. [\[13\]](#) Samotnú formuláciu článkov však možno nazvať ako pravdepodobne nedostatočne presnú a vágnu, kde

by boli výslovné obmedzenia asi viac užitočnejšie.^[14] Otázka dostatočnej presnosti je však dilemou mnohých právnych odvetví. Ak legislatíva ukladá veľmi špecifické práva a povinnosti, je pravdepodobné, že subjekty nájdu inú cestu ako dosiahnuť svoj cieľ. V opačnom prípade širokého poňatia však subjekty namietajú rozsah aplikácie, ako aj nejednoznačnosť zámeru pri tvorbe článkov. Vo všetkých prípadoch je však vždy potrebné využívať teleologický výklad, teda vykladať problematiku na základe jej účelu, pričom v odvetví humanitárneho práva je daný výklad neodmysliteľným prostriedkom pri aplikácii práva.

2.3. Usmernenie pre vojenské príručky a inštrukcie

Armádnych manuálov je viacero (napr. armádny manuál USA, armádny manuál Veľkej Británie atď.), avšak konkrétne v tomto prípade podkapitola poukazuje na dokument Medzinárodného výboru červeného kríža s názvom Usmernenie pre vojenské príručky a inštrukcie na ochranu životného prostredia v časoch ozbrojených konfliktov. Daný dokument bol predložený na 48. stretnutí Valného zhromaždenia OSN a aj keď formálne nebol uznaný, na ďalšom stretnutí vyzval všetky zmluvné štáty na implementáciu článkov do ich vnútroštátnych právnych predpisov aj nezáväzných armádnych manuálov. Cieľom dokumentu je v prvom rade zvýšiť povedomie a obmedziť prípadné škody na životnom prostredí počas ozbrojených konfliktov.

Usmernenia majú slúžiť ako nástroj na uľahčenie odbornej prípravy ozbrojených síl, pričom sú viacmenej iba súhrnom súčasných platných medzinárodných pravidiel, s ktorými majú byť príslušníci armády oboznámení. Nemali by sa však považovať za návrh novej kodifikácie, ako tomu nasvedčuje aj samotný názov. ^[15]

Daný dokument je však dôležitý hlavne kvôli jeho vplyvu na neskoršie analýzy medzinárodných orgánov. Jednou z výrazných analýz je analýza z roku 2009, keď OSN, Medzinárodný výbor červeného kríža a Inštitút environmentálneho práva vypracovali komplexnú analýzu ochrany životného prostredia počas ozbrojených konfliktov. Uvedená analýza je pritom jedinečná z dôvodu jej interdisciplinárneho charakteru, keďže skúma nielen humanitárne právo, ale aj environmentálne právo, medzinárodné trestné právo, ako aj oblasť ľudských práv. Napokon bol vytvorený dokument, ktorý je aj napriek svojmu odporúčaciemu charakteru inovatívny, keďže odporúča samotné rozšírenie a kodifikáciu danej oblasti práva.^[16] Aj napriek momentálne predpokladanej skutočnosti, že spomínaná oblasť nie je dostatočne právne upravená, bolo prínosné poukázať na tento nedostatok aj na úrovni medzinárodných organizácií. Agenda ochrany životného prostredia v spojitosti s ozbrojenými konfliktmi sa tak stala súčasťou rokovacích programov medzinárodných organizácií (napr. OSN ako aj Komisia pre medzinárodné právo).

Záver

Aj keď právna úprava regulujúca ochranu životného prostredia počas ozbrojených konfliktov existuje, nemožno jednoznačne tvrdiť, že postačuje na úplnú a efektívnu reguláciu. Problémy, na ktoré daný príspevok poukázal, vyplývajú aj z obsahu článkov najvýznamnejších dokumentov upravujúcich túto oblasť práva. V prípade Dohovoru ENMOD a jeho článku 1 ods. 1, sa snažila nedostatočnú presnosť

korigovať konferencia Výboru OSN pre odzbrojenie. Túto snahu však nemožno hodnotiť ako úplne pozitívnu. Interpretácia niektorých pojmov konferencie (najmä pojmu *rozsiahle*) nepriniesla väčšiu presnosť, ale skôr vytvára chaos. V tomto ohľade považujem danú interpretáciu za nadbytočnú a navrhujem ponechať výklad skôr na medzinárodné súdne orgány, ktoré by problematiku riešili od prípadu k prípadu. Cieľ právnej úpravy by tak nebol narušený, pričom aplikácia ustanovenia by však bola dostatočne flexibilná. Naopak uvedený Protokol I Ženevského dohovoru je v spomenutých článkoch 35 a 55 natoľko vágny, že jeho interpretácia subjektmi ozbrojených konfliktov sa môže stať absolútne subjektívna. V oboch spomenutých problémoch však vidieť nejednoznačnosť vo formulácií pojmov, ktorá spôsobuje zmätok v danej oblasti práva. Bolo by tak prínosné vytvoriť novú medzinárodnú zmluvu na základe kodifikácie už existujúcich dokumentov. Takéto riešenie by na poli medzinárodného práva zjednotilo rôzny výklad pojmov, a posilnilo tak princíp právnej istoty. Úvahy o snahách na vytvorenie Piateho Ženevského dohovoru, ktorý by sa venoval problematike, poukazujú na to, že aj odborníci pociťujú potrebu ďalšej a presnejšej právnej úpravy. Netreba však vidieť všetko negatívne. Z toho, čo bolo uvedené vyššie, vyplýva, že existujúce zmluvy pomerne dostatočne priamo alebo nepriamo chránia životné prostredie pred útokmi počas ozbrojených konfliktov.

Zoznam bibliografických odkazov

1. M. *The protection of the environment in time of armed conflict*. In: *German Yearbook of International Law*. 1991.
2. *Protection of the natural environment in time of armed conflict*. In: *International review of the Red Cross*. 1991. s. 563.
3. CÉNAT. J. *The Devastation of the Palatinate: Destruction Policy, Cabinet Strategy, and Propaganda at the Start of the League of Augsburg War*. In: *Revue Historique*. č. 2005/1 (633). P.U.F. Publisher. ISBN 9782130550440.
4. Dohovor o zákaze vojenského alebo akéhokoľvek iného nepriateľského použitia prostriedkov meniacich životné prostredie. č. A/RES/31/72. 1976.
5. Encyclopedia of Virginia. Virginia Humanities. [cit. 1.5.2019]. Dostupné na: https://www.encyclopediavirginia.org/Shenandoah_Valley_During_the_Civil_War#start_entry
6. J. *Battle of Poltava*. [cit. 14.03.2019]. Dostupné na: <https://www.britannica.com/event/Battle-of-Poltava>
7. H-P. *Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict*. In: *International Review of the Red Cross*. č. 311. 1996.
8. M.G. *Working to Protect the Environment in Armed Conflict*. In: *UN environment*.
9. F., ZEGVELD. L. *Constraints on the Waging of War*. In: *Geneva, International Committee of the Red Cross*. 3.vydanie. 2001. s. 92.
10. H., WHITE. N.D. *International Law and Armed Conflict*. Aldershot, Dartmouth. 1992. s. 263.
11. Prvý dodatočný Protokol č.1 k Ženevskému dohovoru z roku 1949. č. 17512 z roku 1977.
12. Správa Konferencie Výboru pre odzbrojenie, zväzok I, , dodatok č. 27 (A / 31/27). 1976. s. 91.
13. Svetová charta prírody. č. A/RES/37/7. 1982.
14. P.C. *Study of proposals for improvements to existing legal instruments relating to the environment and armed conflicts*. In : *Paper of the Ottawa Conference of experts*. 1991.
15. Tretí dodatočný Protokol č. 3 k Ženevskému dohovoru z roku 1949. č. 39(III) z roku 2007.

Poznámky pod čiarou

[1] Cénat. J. The Devastation of the Palatinate: Destruction Policy, Cabinet Strategy, and Propaganda at the Start of the League of Augsburg War. In: *Revue Historique*. č. 2005/1 (633). P.U.F. Publisher. ISBN 9782130550440.

[2] Field. J. Battle of Poltava. [cit. 14.03.2019]. Dostupné na: <https://www.britannica.com/event/Battle-of-Poltava>

[3] Stránka Encyclopedia of Virginia. Virginia Humanities. [cit. 1.5.2019]. Dostupné na: https://www.encyclopediavirginia.org/Shenandoah_Valley_During_the_Civil_War#start_entry

[4] Organizácia spojených národov. Valné zhromaždenie. *Svetová charta prírody*. č. A/RES/37/7. 1982.

[5] Poznámka autorky: Krajiny ako napr. Irak aj napriek ich kladného hlasu pri hlasovaní o platnosti daného dohovoru, porušili jeho ustanovenia.

[6] Organizácia spojených národov. Dohovor o zákaze vojenského alebo akéhokoľvek iného nepriateľského použitia prostriedkov meniacich životné prostredie. č. A/RES/31/72. 1976.

[7] Prvý dodatočný Protokol č.1 k Ženevskému dohovoru z roku 1949. č. 17512 z roku 1977.

[8] Tretí dodatočný Protokol č. 3 k Ženevskému dohovoru z roku 1949. č. 39(III) z roku 2005.

[9] Organizácia spojených národov. Správa Konferencie Výboru pre odzbrojenie, zväzok I, , dodatok č. 27 (A / 31/27). 1976. s. 91.

[10] McCoubrey. H., White. N.D. *International Law and Armed Conflict*. Aldershot, Dartmouth. 1992. s. 263.

[11] Bouvier. A. Protection of the natural environment in time of armed conflict. In: *International review of the Red Cross*. 1991. s. 563.

[12] Szasz. P.C. Study of proposals for improvements to existing legal instruments relating to the environment and armed conflicts. In : *Paper of the Ottawa Conference of experts*. 1991.

[13] Bothe. M. The protection of the environment in time of armed conflict. In: *German Yearbook of International Law*. 1991.

[14] Kalshoven. F., Zegveld. L. Constraints on the Waging of War. In: Geneva, International Committee of the Red Cross. 3.vydanie. 2001. s. 92.

[15] Gasser. H-P. Guidelines for Military Manuals and Instructions on the Protection of the Environment in Times of Armed Conflict. In: *International Review of the Red Cross*. Č. 311. 1996.

[16] Jacobsson. M.G. Working to Protect the Environment in Armed Conflict. In: *UN environment*.